

Om uår og ødegårder i Kongespeilet og andre skriftlige kilder fra høymiddelalderen

AUDUN DYBDAHL

In this article it is brought forward and analyzed information about crop failure and deserted farms in sources from the High Middle Ages. In some instances, the sagas mention crop failures in the first decades of the 1200s. The author of the King's Mirror obviously knew a lot about crop failure and Håkon Håkonsson's law-mending from about the same time (1260) describes problems caused by abandoned farms. Deserted farms are also referred to in some diplomas from the first half of the 1300s. Bad years from a climatological point of view are also reflected in the dendrochronological material. It makes therefore sense to assume that the settlement peak in Trøndelag is to be found round 1200 rather than just before 1349 (when the Black Death decimated the population severely) as previously stated by many historians.

Innledning

Den store mannaudnen som rammet Norge i 1349 og de langvarige økonomiske og demografiske følgene av den har vært et kjært tema for norske historikere.¹ Ikke minst har man diskutert årsakssammenhenger. Hva var det som gjorde at krisen fikk det omfang den fikk og hvorfor gikk det så lang tid før folketallet hentet seg inn igjen? I den senere tid har flere forskere pekt på de stadig tilbakevendende pestene som en hovedårsak til at befolkningen holdt seg på et lavmål langt inn i nyere tid. Selv har jeg gjort gjeldende at serier av uår kan ha hatt en lignende effekt. I en bosetningshistorisk undersøkelse (av Stjørørdalen) for *Det nordiske ødegårdsprosjekt* viste jeg til at det var visse indikasjoner på krisefenomener allerede på 1200-tallet. Denne artikkelen er inspirert av Kongespeilets utsagn om uår, som tydeligvis var et velkjent fenomen da boken ble skrevet. Gjennomgått blir de viktigste kildene som kan si noe om alvorlige klimatiske problemer på 1200-tallet. Kan skriftlige kilder og naturvitenskapelige data avsløre alvorlige demografiske kriser på 1200-tallet i kjølvannet av uår?

¹ Dybdahl 2010.

Vil det i så fall være naturlig å skyve det antatt høymiddelalderlige bosetningsmaksimum fra første halvpart av 1300-tallet minst hundre år bakover i tid?

Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab ble stiftet i 1760. Allerede året etter startet selskapet en skriftserie som fortsatt eksisterer. I det første nummer leverte en av DKNVS' stiftere, nemlig Gerhard Schøning, en interessant artikkel med tittelen «Kort Beretning om endeel Uaar og Misvæxt, særdeles i Trondhiems Stift i Norge.» I artikkelen refererer han år for år alt han har kommet over om temaet i eldre kilder og litteratur. Alt i alt viser Schøning at han har hatt en svært god kjennskap til eldre tiders kildemateriale, selv om han har oversett noe.² Vi skal ikke her gå nærmere inn på Schønings beskrivelse av enkeltår, men stoppe opp ved hans avsluttende bemerkninger, der det heter:³

Det maa aleneste være os tilladt, tilsidst at gjøre af foranførte nogle faa Anmerkninger: 1ste. At naar store uaar her i Landet ere indfaldne, ere der gjerne tre paa Rad fulgte efter hinanden, skiønt ellers et og andet misligt Aar kan være kommet ind imellem, som dog ikke kan regnes blandt de store Uaar. Af dette Slags vare f. e. de tre Aaringer 1740., 41., 42.; Saadanne og de tre 1695.. 96., 97.; Ligeledes 1685., 86., 87.; Af samme Beskaffenhed 1632., 33., 34.; og ei heller anderledes 1600., 1601. og 1602. Hvilke Exempler vel kunde være flere, om man havde saadanne Ting nøiere optegnede, og kan vel altsaa ikke gjøre Sagen til en fast Regel, men dog meget merkværdig.

Schøning peker altså på fem perioder der uår fulgte uår tre år på rad uten at han forsøker å gi noen forklaring på fenomenet. Påvisningen er i seg selv viktig nok, ikke minst av den grunn at tre uår på rad måtte få katastrofale samfunnsmessige følger i det førindustrielle samfunnet. Konsekvensene måtte bli verst der kostholdet i høy grad var basert på kornprodukter og det ikke var adgang til fiske. Ved å studere det dendrokronologiske materialet (åringsbreddene på furu) fra Trøndelag har jeg funnet frem til ti uårsperioder på 16- og 1700-tallet. Periodene er 1601-1602, 1633-1635, 1659-1663, 1670-1672, 1695-1696, 1708-1710, 1729-1731, 1740-1742, 1771-1773 og 1784-1787.⁴ Her gjenfinnes i alle fall fire av Schønings perioder. Jeg trodde lenge at Schøning var den første som hadde omtalt dette fenomenet. Det viste seg imidlertid at forfatteren

² Dybdahl 2010: 209.

³ Schøning 1761: 159.

⁴ Dybdahl 2012. Som man ser, har ikke alle uårsperiodene en varighet på tre år.

av Kongespeilet hadde skrevet innsiktsfullt om problematikken et halvt tusen år før Schøning.

Om uår i Kongespeilet

Ifølge prologen har forfatterens målsetting med Kongespeilet vært å skrive en morallære for alle samfunnslag,⁵ men mye tyder på at han ikke rakk å bli ferdig (lærde menn og bønder er ikke kommet med). I tråd med vanlige fremstillingsform i lærebøker fra middelalderen, er teksten utformet som en samtale mellom far og sønn.

Da jeg leste *Kongespeilets* kapittel om uår, fikk jeg en sterk følelse av déjà vu. Tema her var både klimatiske uår, «uår i folket sjølv» og «uår i seder». Omtalen av de klimatiske uår avsluttes med følgende sentens fra faren:⁶

Alle desse uåri som no er nemnde, held dei for ei stor trengsle for kvart land som vert ute for dei, og ein må kalla det mest ei landøyde om dei kjem alle på ein gong og står ved lag i tri år.

Det foregående avsnittet viser at faren har god kjennskap til hvordan uår arter seg og han opererer med flere typer.

Det kan være uår på kornet, men det kan likevel bli halm eller gress.

Noen ganger blir det hverken korn eller gress.

Noen ganger gir jorden rik grøde, men avlingen blir skjemt av været da det skal berges inn.

Noen ganger er det «skjak som spiller», selv om det er god avling og godt vær.

Noen ganger står avlingen fint uten misvekst, likevel kan det bli stort uår i «ein manns hus eller på fenaden hans, i havet, i vatni eller på allslags veidn».

Noen ganger kan det hende at alle ulykker kommer samtidig, og da blir «såder like dyre eller dyrare millom folk enn reint korn er når åringen er god».

⁵ Holtsmark 1981: 61 f. Kongespeillitteraturen var en egen genre i europeisk middelalder som tok sikte på å lære unge fyrster moral. På nordiske språk har man i tillegg til *Konungs skuggsiá* den svenske *Um styrilsí kununga ok höfðinga* som er en del yngre.

⁶ Hellevik 1943: 99.

⁷ Aasen 1873: «Skjak (el. Skjadak), n. Svingel (Lolium temulentum), et Ukrud som lettelig blander sig med Kornet, og som forvolder Sygdom, naar det kommer i Mad». Den vanlige betegnelsen på norsk nå er 'svimling'.

Tross iherdige undersøkelser har ingen så langt klart å identifisere opphavsmannen til Kongespeilet med sikkerhet. På bakgrunn av det ideologiske innhold har Sverre Bagge kommet til at forfatteren sannsynligvis var teolog av utdanning, men at han stod det verdslige miljøet nærmere enn de europeiske fyrstespeilforfatterne.⁸ Bagge hevder videre at forfatteren må ha hatt en viss nærhet til hoffet, men at det er «noe mer tvilsomt» om han var ved hoffet da verket ble skrevet.⁹

Når det gjelder forfatterens geografiske utgangspunkt, indikerer farens opplysninger om solens gang at det sannsynligvis må ha ligget mellom 64° 42' og 65°1' nord,¹⁰ dvs. mellom Gravvik og Jøa i Namdalen.¹¹ Jørn Sandnes' konklusjon i *Namdalens historie* er at Kongespeilet trolig er skrevet av presten i Nærøy som samtidig var kannik ved Nidaros domkirke.¹² På bakgrunn av opplysningene i Kongespeilet og det man ellers vet om Nærøy prestegjeld er det en rimelig slutning.¹³ Språket i hovedhåndskriftet er omdiskutert. Marius Hægstad mente at skriverens forelegg har vært trøndersk, men at han selv har vært en sørvestlending med arbeidssted «aust i det sudvestlandske maalvaldet».¹⁴ Ludvig Holm-Olsen har også gransket håndskriftene til Kongespeilet. Hans konklusjon er at skriveren av hovedhåndskriftet representerer en bergensk skole, mens forelegget har vært «(sør)østlandsk».¹⁵ Vi skal ikke her gå nærmere inn på de språklige forhold som jo også kompliseres av de geistliges mobilitet.

Når det gjelder tidfestingen av Kongespeilet, er det vanskelig å fastslå et eksakt årstall. En betydelig forskningsinnsats gjennom lengre tid har likevel redusert den sannsynlige tidsavstanden mellom *ante quem* og *post quem* betraktelig.¹⁶ Mye tyder på at boken er skrevet før tronfølgeoven av 1260. I denne loven ble det fastslått at eldste ektefødte kongesønn skulle arve kongeriket alene. Forfatteren av Kongespeilet peker på at noe av det verste som kan skje i et land er om det er flere kongesønner

⁸ Bagge 1979: 567. At forfatteren var en geistlig med tilknytning til hoffet, var også et synspunkt som tidligere var fremmet av Ludvig Daae og V. Heffermehl, jf. Bagge 1979: 4.

⁹ Bagge 1979: 559.

¹⁰ Denne beregningen ble publisert av Geelmuyden 1883: 205-209.

¹¹ Sandnes 1965: 261.

¹² Sandnes 1965: 262.

¹³ Faren sier jo eksplisitt (i forbindelse med solobservasjonene) «so langt nord som me er» (s. 20). Han sier også at han ofte har erfart at solen er fraværende en stor del av vinteren på Hålogaland. Selv om Nærøy var kannikgjeld senere, kan vi likevel ikke sikkert si at det var tilfellet i 1260. På øya stod den ene av de to fylkeskirkene av stein i Namdalen.

¹⁴ Hægstad 1935: 91.

¹⁵ Holm-Olsen 1952: 38.

¹⁶ Bagge 1979: Dateringen 536-540.

Selvportrett av Matthew Paris. British Library, MS Royal 14 C VII, folio 6r. Her gjengitt etter Wikimedia Commons.

som kjemper om makten. Forfatterens sterke argumentasjon mot flerkongedømme indikerer at verket må være skrevet før den nye loven var en realitet.¹⁷ Henvisningen til de nordiske kongemøtene er etter Schreiners (og Bagges) syn et sterkt argument for at Kongespeilet er skrevet på 1250-tallet.¹⁸

Hadde så forfatteren noen selvopplevd erfaring med alvorlige uår? Hvis han var en moden mann omkring 1260, er det all grunn til å anta at han hadde det. Kanskje var det det problematiske året 1258 som var den direkte foranledning til at fenomenet ble omtalt i et eget kapittel i Kongespeilet. Alt tyder på at det inntraff et kraftig vulkanutbrudd i 1257 eller 1258.¹⁹ Iskjerner fra polområdene indikerer at dette utbruddet var ett av de kraftigste som har funnet sted i det siste millennium. Partikler og svovelholdige forbindelser ble slynget opp i stratosfæren og skygget for solen i

¹⁷ Holm-Olsen 1974: 168.

¹⁸ Bagge 1979: 537.

¹⁹ Stothers 2000, Oppenheimer 2003.

lang tid.²⁰ I en mannsalder har forskerne slitt med å identifisere vulkanen. Nå foreligger det imidlertid en fersk studie ved en tverrfaglig forskergruppe som konkluderer med at det etter alt å dømme var vulkanen Samalas i Indonesia som stod bak det eksepsjonelt kraftige utbruddet.²¹ Sannsynligvis fant utbruddet sted mellom mai og oktober i 1257.

Det nevnte vulkanutbruddet fikk alvorlige konsekvenser i England. Dette blir skildret av benediktinermunken Matthew Paris med tilhold ved St. Alban Abbey nord for London. Han ble meget foruroliget over sine observasjoner midtsommers 1258:²²

when April, May, and the principal part of June, had passed, and scarcely were there visible any of the small and rare plants, or any shooting buds of flowers; and in consequence, but small hopes were entertained of the fruit crops. Owing to the scarcity of wheat, a very large number of poor people died; and dead bodies were found in all directions, swollen and livid, lying by fives and sixes in pigsties, on dunghills, and in the muddy streets... When several corpses were found, large and spacious holes were dug in the cemeteries, and a great many bodies were laid in them together.

Mye tyder på at en del av massegravene som Matthew Paris skildrer har kommet for dagen ved de omfattende utgravninger som fant sted ved Spitalfields Market i London 1991-2007. Mer enn 10.500 menneskelige skjeletter ble gravd frem i hovedfasen

Her graves det ut en massegrav i London fra midten av 1200-tallet. Gjengitt etter Hilts 2012.

²⁰ Iskjerneprøver fra Antarktisk viser en sulfatkonsentrasjon opp mot 8 ganger høyere enn ved utbruddet av Krakatoa (Indonesia) i 1883. Det sistnevnte var et svært stort utbrudd som ga klimatiske problemer på global basis i minst fem år.

²¹ Lavigne et al. 2013.

²² Her gjengitt etter Hilts 2012.

1999-2002, derav er omtrent halvparten nøye gransket.²³ Over halvparten av skjelettene fra periode 16 (ca. 1250 - ca. 1400) var plassert i massegraver.²⁴ Gravene ble dimensjonert for å kunne huse 20-40 lik i gjennomsnitt.²⁵ Man trodde lenge at levningene i disse massegravene stammet fra den store mannedauden, men radio-karbondateringer viste at de skrev seg fra midten av 1200-tallet og at det var rimelig å sette begravelser i forbindelse med kriseårene 1252 og 1257-1258.²⁶

Også Norge må ha blitt rammet av uår i kjølvannet av utbruddet i 1257 (se nedenfor om årringsbreddene på furu), selv om vi ikke har noen skriftlige kilder som forteller om det. Generelt sett er det da også svært tynt med skriftlige kilder fra denne tiden.

Omtale av ødegårder i lovene fra 1200-tallet

I innledningen til Frostatingsloven er det tatt med en retterbot fra 1260 med en del bestemmelser om ødegårder (auðnir).²⁷ I Hagland og Sandnes' oversettelse lyder disse bolkene som følger:²⁸

OM AUN: OM MANN SLÅR ELLER SÅR DER²⁹

17. For aun der ein slår og ikkje sår, skal han som eig aunet, halda oppe bodstikker-bering og fattigflytting, og eigaren skal gjera avtale om det med den som bur nærast aunet etter det skjønnsame menn fastset. Men om han gjer både så og slå, då skal han gjera slik leidang som skjønnsame menn vert sameinte om på manntals-tinget.

²³ Conell et al. 2012: xix.

²⁴ Op. cit.: 224.

²⁵ Op. cit.: 231.

²⁶ Op. cit.: 229.

²⁷ I følge Herzberg i *NgL* 5: 83 kan 'auðn' også bety «ubebygget jord». Bestemmelsene i 17 gjør det imidlertid klart at det her menes ødegårder.

²⁸ Hagland og Sandnes 1994: 9.

²⁹ Den originale teksten etter *NgL* I: 125 lyder som følger:

Um auðn ef maðr slær yfir eða sær.

Of auðn þat er maðr slær yfir oc sár eigi. þá scal sá er auðn á hallda upp boðburð oc fatœcra manna flutning. en eigandi komi hann kaupi sínu við þann er næstr býr auðninni eptir því sem scynsamir menn virða. En ef hann gerir bæði sær oc slær yfir þá scal hann gera slícan leiðangr sem sannsýnum mönnum kemr á samt á manntalsþingi.

Um auðnir.

En um þær auðnir er menn vilja byggja. þá scal sá ráða er auðn á at húsa síálfr. oc líá .iij. vetr þeim er upp vinnr iörð. elligar at sá hafi .vj. vetr sculldarlaust er húsar oc upp vinnr iörð bæði at acrí oc eng. nema þeir semi annat caup sín ámilli. En leiðangr höfum ver af gefit fyrir .ij. nef svá lengi sem hann hefir sculldarlaust.

OM AUN

18. Men på aun der nokon vil busetja seg, skal den som eig aunet, sjølv rå for at det vert sett opp hus, og så låna det bort i tre vintrar til den som arbeider opp jorda. Elles skal den ha det kostnadsfritt i seks vintrar som set opp hus og arbeider opp jorda med både åker og eng, med mindre dei vert samde om anna seg imellom. Men leidang har Vi ettergjeve for to hovud så lenge han som låner, har det kostnadslaust.

Maurer har gjettest på at kapitlene 14-24 er fra 1240-årene og dermed noe eldre enn de 13 første som er fra 1260.³⁰ Slik jeg ser det, kan disse bestemmelsen godt være en respons på krisetilstander i jordbruket som fulgte i kjølvannet av det nevnte uåret. Av teksten går det frem at gårder kan stå folketomme. Det blir derfor tatt bestemmelser vedrørende logistikk knyttet til budstikke-bæring og flytting av fattigfolk på legd. I bolk 18 dreier det seg om ødegårder der forfallet har gått så langt at det vil være nødvendig å bygge opp husene på nytt. Det får visse avgifts- og skattemessige konsekvenser. Setter eieren opp husene, slipper leilendingen å betale landskyld i tre år, gjør leilendingen alt rydningsarbeidet selv, slipper han i regelen å yte landskyld i seks år. Kongen følger opp med å innvilge fritak for leidangsskatt så lenge leieren slipper å betale landskyld. Av dette må vi slutte at bestemmelsene ikke bare var et forsøk på å remediere en nylig oppstått krise. Det må nødvendigvis ta en viss tid før hus blir ubeboelige på forlatte gårdsbruk. Vi kan likevel ikke se bort fra at den vanskelige situasjonen som oppstod etter det problematiske året 1258 kan ha aktualisert bestemmelsene.

Fra Håkon Håkonssons saga vet vi at kongen var i Trondheim og på Frostatinget sommeren 1260.³¹ Når en ny retterbot skulle forfattes og kunngjøres, måtte han selv sagt ha sine fremste rettslærde menn omkring seg. Sannsynligvis dreide det seg om geistlige med universitetsutdannelse. Det er all grunn til å tro at forfatteren av Kongespeilet hørte med til kretsen av geistlige knyttet til kongen og hirden. Selv om han neppe forfattet lovtekster (Bagge mener at han ikke hadde universitetsutdannelse),³² kan han ha vært en premissleverandør. Sikkert er det i alle fall at miljøet rundt kongen på denne tiden hadde god kjennskap til både uår og øde gårder.

Bestemmelsene fra Frostatingsloven blir også gjentatt i Magnus Lagabøtes landslov, der det i kapitell 55 lyder som følger (i Tarangers oversettelse):³³

³⁰ Hagland og Sandnes 1994: XXXI.

³¹ Sturla Tordsson 1963: 322 f.

³² Bagge 1979: 557. Bagge sier her at det ikke er noe som tyder på at forfatteren har studert i utlandet.

³³ Taranger 1970: 150f.

Kap.55. Om aker og eng [budpligtens utligning]³⁴

Overalt hvor nogen saar eller slaar sin jord og der er saadanne hus som folk kan være i, da skal han holde oppe al budbæring og fattigfolks flytning.

Nu vil den, som eier en ødegaard, ikke bære bud eller flytte fattigfolk, da flytte den næstboende dem dit, hvor der er budpligtige folk og ha [dermed] hjemmel til den halve avgrøde, med mindre hin (O: eieren) kan træffe anden avtale med ham.

Også i Landsloven regner man med muligheten for at gårder som tidligere hadde hatt plikt til å flytte fattigfolk, kunne ligge øde. Løsningen på det ble at bonden på gården som lå nærmest ødegården fikk halvparten av avlingen på ødgården mot å flytte de fattige til neste bebodde gård på den oppsatte ruten.

Ødegårder i diplomaterialet

Når det gjelder omtale av ødegårder i andre skriftlige kilder fra høymiddelalderen, er det en kjensgjerning at det er bevart relativt få skriftlige kilder fra 1200-tallet. Sigvald Hasund, som var selve pioneren når det gjaldt utforskningen av den såkalte «agrarkrisen» i senmiddelalderens Norge, forsøkte også å skaffe seg en oversikt over antall ødegårder som var belagt i diplomer fra ulike perioder i *Diplomatarium Norvegicum*. Han kom frem til følgende resultat:³⁵

Før 1350	43 ødegårder
1351-1400	16 ”
1401-1450	23 ”
1451-1500	92 ”
1501-1570	275 ”
<hr/> Totalt	<hr/> 449 ødegårder

Med tanke på de katastrofale følgene av den store mannedauden 1349, er denne distribusjonen av ødegårder over tid ganske merkelig. En nærmere gjennomgang av Hasunds kilder viser da også at hans tall på ødegårder nevnt i kilder før 1350 er mis-

³⁴ Originalteksten etter NgL 2: 139f. som følger:

Vm akr oc eng.

Hveruitna þar sem maðr sær eða slær ifir iorð sina oc eru huss a þau er menn megu i uera. þa a hann at halda upp boðburðum allum oc fatækra manna flutningum. Nu uil sa eigi boð bera eða fatæka menn flytia er œiði iorð a. þa flyti hinn er nestr byr þannig sem menn eru firir oc hafi at heimulu loð halfa nema hinn kome aðru kaupi uið.

³⁵ Hasund 1944: 139.

visende.³⁶ Hele 41 av Hasunds ødegårder fra den eldste perioden er nevnt i to spesielle diplomer. I det første tilfellet dreier det seg om en kompilasjon fra 1554 av to diplomer fra slutten av høymiddelalderen som tar for seg Bjarne Audunssons fundasjonsgods til Hospitalet i Tønsberg.³⁷ Dette diplommet sier noe om den økonomiske og demografiske situasjonen på 15 gårder ved midten av 1500-tallet, men kan ikke brukes som vitnesbyrd om at gårdene lå øde da de omtalte donasjoner fant sted på slutten av høy-middelalderen.

Den andre hovedkilden er en vidisse fra 1588 av et vitnebrev fra 1340.³⁸ I dette tilfellet ser det ut til at innholdet i diplommet er korrekt gjengitt i vidissen, men at Hasund har mistolket det. Det heter i diplommet at fire vitner var til stede da Ivar på Rake regnet opp for Olav Ogmundsson «bæde weitslur affoll ok audnir». Ifølge Hasund ble 85 mamater³⁹ tilregnet «øydegardar som etter mitt skjøn ikkje kan vera færre enn 26 i tal».⁴⁰ I realiteten er bare seks gårder i denne kilden omtalt som demografiske ødegårder. Da dette diplommet omhandler gårder i det rasutsatte Olden-Loen-området, er det ikke godt å vite hva som hadde ført til den katastrofale tilstanden i 1340.⁴¹

Hasund har også funnet frem til et par andre referanser til ødegårder i skriftlige kilder før 1349. Abbeden i Munkeliv kloster ved Bergen bygslet i 1340 bort fjellgården Herfindal på Osterøy.⁴² Gården hadde ligget øde i ti år og var overvokst av skog. Leilendingen skulle få halvparten av gården mot at han gjenryddet den og satte opp hus. Husløst var det også på Nordre Lo i Meldal i 1342.⁴³ Her ble løsningen at eiendommen ble lagt inn under et nabobruk for redusert landskyld. Som påpekt av Sandnes,⁴⁴ finnes det også lignende arrangementer for andre gårdsbruk i Sør-Trøndelag, nemlig Tømme i Horg (1334) og Golvåker og Skjørstad i Oppdal (1338). Disse diplomene vitner om krisetendenser i Trøndelag i første halvpart av 1300-tallet.

Sagaenes omtale av uår

Også sagaene kan til en viss grad gi opplysninger om avlingssvikt og uår. Hvis vi holder oss til samtidssagaene, gir disse gode holdepunkter for å slutte at det var noen

³⁶ Dybdahl 2010: 204.

³⁷ DN IV nr. 139.

³⁸ DN IX nr. 120.

³⁹ Dvs. månedsmater, en landskyldenhet.

⁴⁰ Hasund 1944: 139.

⁴¹ Dybdahl 2010: 204-206.

⁴² DN XII nr. 91.

⁴³ DN III nr. 211.

⁴⁴ Sandnes 1968 og 1971: 211.

alvorlige uår i Trøndelag først på 1200-tallet. I 1207 tales det om stor dyrtid (*halleri*) i Trondheim.⁴⁵ Av den grunn måtte den ferske kongen Filippus forlate byen og dra til Bergen med sin store flokk.

Enda verre var det visstnok i perioden 1211-1213. Baglersagaen forteller at dyrtiden førte til bondeopprør mot kongen i 1213.⁴⁶

Wdi Trondelafuen var dyr Tid, saa at Kongen icke kunde faa sin Rettighed aff Bønderne, det beklagede K. Befalings mænd, oc synderlig Erick Foss, Befaalingsmand paa Strind, tiit oc ofte for Kongen, paa det sidste bad Kongen hannem stefne Bønderne til Ting, ind paa Strind.

Bøndene og kongen og hans menn møttes på tingstedet Frosta. Bøndene var så rasende at de gikk til angrep på kong Inge og hans følge. Det var så vidt kongen kom seg unna. Ved ekstrem avlingssvikt falt det bøndene tungt å utrede skatter og avgifter.

Vi har altså informasjon fra flere hold om at det har vært vanskelige tider i Trøndelag i første halvpart av 1200-tallet. Forfatteren av Kongespeilet var vel kjent med uår og sier altså at det var spesielt ille om det kom flere uår på rad. Sagaene på sin side omtaler to perioder med uår først på 1200-tallet. Selv om det ikke omtales uår i Håkon Håkonssons saga, gir det ingen holdepunkter for å si at klimaet var godt i denne kongens regjeringstid. En god konge var årsæl, derfor ville nok en «oppdragsforsker» som skrev en kongesaga være tilbakeholden med skildringer av uår.

Var det et vanskelig klima på 1200-tallet?

Mannedauden 1349 og senere pester har gjerne fått hovedskylden for den såkalte agrarkrisen i Norge i senmiddelalderen. Her går det en rød tråd fra Hasund til Lunden og Moseng.⁴⁷ Etter min mening må det på grunnlag av det Kongespeilet og lovene fra 1200-tallet forteller om uår og ødegårder stilles spørsmål vedannedaudens (og senere pesters) dominante stilling som nær sagt eneste årsaksforklaring til krisetiden. Vurderinger av kausalitet må nødvendigvis henge nøye sammen med den observerte bosetningsutvikling. Hvis det var en bosetningsekspanjon i Norge helt frem til 1349, sier det seg selv atannedauden må ha spilt en avgjørende rolle for senmiddelalderens agrarkrise. I sin doktoravhandling kom Sandnes til at bosetningsmaksimum her til lands ble nådd omkring 1330.⁴⁸

⁴⁵ Magerøy 1988 del II: 108.

⁴⁶ Magerøy 1988 del II: 125.

⁴⁷ Hasund 1955: 160, Lunden 2002: 44, Moseng 2006: 250f.

⁴⁸ Sandnes 1971, jf. Dybdahl 1979: 152.

Selvsagt kan det også ha vært pestepidemier før 1349, men i et land som vårt må man også gå ut fra at klimaet har spilt en viktig rolle for bosetningsutviklingen. Når en historiker som Lunden ikke har ville tillegge klimaet noen særlig vekt som årsaksfaktor,⁴⁹ skyldes det at han har forholdt seg til klimatiske langtidstrender der en forverring på 1 grad ikke ville resultere i at varmesummen sank under minimumsgrensen for å få modent korn. Etter min mening må klimatiske sjokk tillegges en betydelig vekt. Kom det klimatiske uår flere år på rad, kunne det føre til overdødelighet både på grunn av sviktende ernæring og utbrudd av alvorlige endemiske og epidemiske sykdommer som gjerne fulgte i hungersnødens kjølvann.

Det fokus som er satt på klimautviklingen i de senere år har også ført til økt kunnskap på dette feltet. For Norges del gjenstår likevel mye forskning når det gjelder klimaet i middelalderen. Ved hjelp av såkalte «proxy» data er det nok mulig å komme et godt stykke videre her også,⁵⁰ ikke minst vil det dendroklimatologiske materialet være til stor hjelp hvis tilstrekkelig gammelt trevirke kan finnes *in situ*. Dendrokronologen Terje Thun har utviklet en kronologi for furu i Trøndelagsområdet som går helt tilbake til 500-tallet, men hans årringskurver er i første rekke utarbeidet med henblikk på å datere bygningstømmer.⁵¹ Det innebærer at man nok kan spore både ekstremt gode og ekstremt dårlige vekstår, men at disse kurvene ikke uten videre kan relateres til temperaturskalaer. Man kan heller ikke dra slutninger om endringer i langtidsklimaet på grunnlag av dette materialet. Skal det være mulig, må både innsamlingen av prøvematerialet og behandlingen av dataene være innsiktet mot å utvikle absolutte klimakurver. Det arbeides nå med å utvikle slike kurver for Trøndelag, Vestlandet og Østlandet ved Vitenskapsmuseet, NTNU, Trondheim. For det nordligste Fennoscandia er det allerede utarbeidet slike kurver gjennom et samarbeid av en rekke forskere fra flere land.⁵²

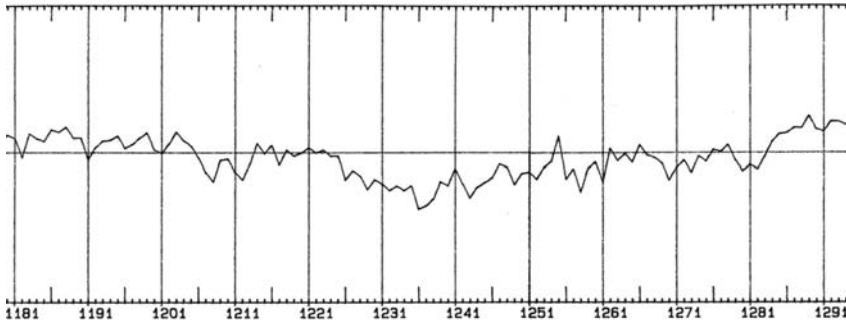
Før vi forlater temaet, skal vi kaste et blikk på en dendroklimatologisk studie som er gjort på svensk side av Kjølen. I 2011 publiserte forskerne B. E. Gunnarson, H. W. Linderholm og A. Moberg en granskning som tok sikte på å rekonstruere sommertemperaturen i Jemtland i perioden 1107-2006. De fant bl. a. at Jemtland hadde en hundreårsperiode med høye sommertemperaturer 1120-1220, men at temperaturen falt kraftig på 1220-tallet. Deretter var det relativt kaldt i de neste 150 år. Selv om Terje Thuns kronologier primært er utviklet for andre formål, reflekterer også hans kurver både de problematiske årene først på 1200-tallet og den fallende sommertemperaturen på 1220-tallet (se kurven nedenfor).

⁴⁹ Lunden 2002: 40.

⁵⁰ Brázdil et al. 2005.

⁵¹ Thun 2006.

⁵² McCarroll et. Al. 2013.

Terje Thuns furukronologi, utviklet for datering av bygningstømmer. Kurven kan først og fremst vise relativt gode og dårlige vekstår i forhold til de nærmeste år, den kan ikke benyttes til å trekke slutninger om trender i klimautviklingen. Den gjenspeiler likevel uårene først på 1200-tallet, de dårlige årene på slutten av 1220-tallet og det omtalte uåret 1258. Her gjengitt etter Dybdahl 2010: 210.

Konklusjon

Sagaer, lovttekster, Kongespeilet og dendrokronologisk materiale viser at det har vært krisetilstander i Norge i flere perioder på 1200-tallet før 1260. Det spinkle skriftlige materialet gjør det ikke mulig å gå i detalj, men det har utvilsomt vært noen dårlige år omkring 1210, noe som bekreftes av dendroklimatologisk materiale. Den sistnevnte kildetyper indikerer at det også har vært noen harde år i de følgende decenniene. Det var det definitivt i 1258 og årene som fulgte. Det kraftige vulkanutbruddet som inntraff i 1257 førte til uår og matmangel i England. Hungersnøden resulterte i en alvorlig demografisk krise, om det vitner både den samtidige kronikøren Matthew Paris og massegraver i London. Når England ble så hardt rammet, er det all grunn til å anta at også Norge med sin beliggenhet langt mot nord gjennomlevde noen år med hungersnød og høy mortalitet.

Kriseår i Norge med stor overdødelighet ville uvegerlig føre til at gårder ble lagt øde, enten ved at oppsitterne døde eller at bosetningen tilpasset seg på lenger sikt. Trolig har øde-leggingen på 1200-tallet (og kanskje i første halvpart av 1300-tallet) medført en tilbakegang eller stagnasjon i bosetningen med den konsekvens at det høymiddelalderlige bosetningsmaksimum i Norge heller må søkes omkring 1200 enn årene nærmest før mandedauden i 1350.

Bibliografi

- BAGGE, Sverre. 1979. *Den politiske ideologi i Kongespeilet*. Dr. avh. Universitetet i Bergen.
- BRÁZDIL, R., C.H. PFISTER, H. WANNER, H.V. STORCH & J. LUTHERBACHER. 2005. "Historical Climatology in Europe – The State of the Art". *Climatic Change* 70 (2005), 363–430.
- CAMPBELL, Bruce M.S. 2009. "Four famines and a pestilence: harvest, price, and wage variations in England, 13th to 19th centuries." I Britt Liljewall et al. (red.), *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*, 23–56. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- CONNELL, Brian, Amy Gray JONES, Rebekka REDFERN & Don WALKER. 2012. *A bioarchaeological study of medieval burials on the site of St Mary Spital: Excavations at Spitalfields Market, London E1, 1991–2007*. Mola Monograph 60. London: Museum of London Archaeology.
- DYBDAHL, Audun. 1979. *Stjørdalen gjennom bølgedalen. Bosetningsmessige og økonomiske forhold i Stjørdalsbygdene ca. 1200-1660*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 2010. "Klima og demografiske kriser i Norge i middelalder og tidlig nytid". *Historisk Tidsskrift* 89 (2010), 183–222.
- . 2013. "Klimatiske sjokk, uår, sykdom og demografiske kriser i Trøndelag på 1600- og 1700-tallet". Antatt til publisering i *Historisk tidsskrift*.
- GEELMUYDEN, Hans. 1883. "Om stedet for Kongespeilets Forfattelse". *Arkiv for nordisk filologi* 1 (1883), 205–209.
- GUNNARSON, Björn E., Hans W. Linderholm & Anders MÖBERG. 2011. "Improving a tree-ring reconstruction from west-central Scandinavia: 900 years of warm-season temperatures". *Clim Dyn* 36 (2011), 97–108.
- HAGLAND, Jan Ragnar & Jørn SANDNES, Jørn (overs.). 1994. *Frostatingslova*. Oslo: Samlaget.
- HASUND, Sigvald. 1944. "Den store mannedauden". I *Or Noregs bondesøge. Glytt og granskningar* II, 82–161. Oslo: Noregs boklag. [Først trykt i *Beretning om Norges Landbrukshøiskoles virksomhet 1918–1919*].
- HELLEVIK, Alf & Kr. AUDNE (overs.). 1943. *Kongsspegelen: (Konungs skuggsjá)*. Oslo: Samlaget.
- HOLM-OLSEN, Ludvig. 1952. *Håndskriftene av Konungs skuggsjá*. Bibliotheca Arnemagnæana 13. Hafnia: Ejnar Munksgaard.

- . 1974. “Middelalderens litteratur i Norge”. I Edv. BEYER (red.), *Norges litteraturhistorie*, bind I, 19–342. Oslo: J. W. Cappelens Forlag.
- HOLTSMARK, Anne. 1981. «Kongespeillitteratur”. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind 9, sp. 61–68.
- HÆGSTAD, Marius. 1935. *Vestnorske maalføre fyre 1350, II Tillegg: Nokre fleire skrifter paa indre sudvestlandsk maal*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse 1935, nr. 3. Oslo: Dybwad.
- LILJEWALL, Britt et al. (eds.). 2009. *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden. Festskrift til Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- L= *Magnus lagabøters landslov*. 1962. Oversatt av Absalon Taranger. Oslo: Universitetsforlaget.
- LUNDEN, Kåre. 2002. *Norges landbruks historie*, bind II: 1350–1814, *Frå svartedauden til 17. mai*. Oslo: Samlaget.
- MAGERØY, Hallvard (utg.). 1988. *Soga om birkebeinar og baglar*. Del II. Norrøne tekster 5. Oslo: Solum forlag og Kjeldeskriftfondet.
- MCCARROL, Danny et al. 2013. “A 1200-year multiproxy record of tree growth and summer temperature at the northern pine forest limit of Europe”. *The Holocene* 23 (2013), 471–484.
- MOSENG, Ole Georg. 2006. *Den flyktige pesten. Vilkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalder og tidlig nytid*. Dr. avh. Universitetet i Oslo.
- SANDNES, Jørn. 1965. *Namdalens historie*. Namsos.
- . 1968. “Landskyldfallet og mannedauden”. *Historisk tidsskrift* 47 (1968), 93–103.
- . 1971. *Ødetid og gjenreisning. Trøndsk busetningshistorie ca. 1200–1660*. Oslo-Bergen Tromsø: Universitetsforlaget.
- SANDNES, Jørn & Helge SALVESEN. 1978. *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget..
- SCHØNING, Gerhard. 1761. “Kort beretning, om endeel uaar og misvæxt, særdeles i Trondhiems Stift i Norge”. *Det Trondhiemske Selskabs Skrifter*. Første Deel, Kiøbenhavn: 129–162.
- STOTHERS, Richard B. 2000. “Climatic and demographic consequences of the massive volcanic eruption of 1258”. *Climatic Change* 45 (2000), 361–374.
- STURLA TORDSSON. 1963. *Soga om Håkon Håkonsson*. Oversatt av Kr. Audne, Oslo: Samlaget.
- SULEBUST Jarle. 1997. *Frå vikingtid til 1650. Strilesoga: Nord- og Midhordland gjennom tidene*, bind 2. Bergen: Eide.
- BAGGE, Sverre. 1979. *Den politiske ideologi i Kongespeilet*. Dr. avh. Universitetet i Bergen.

- BRÁZDIL, R., C.H. PFISTER, H. WANNER, H.V. STORCH & J. LUTHERBACHER. 2005.
 “Historical Climatology in Europe – The State of the Art”. *Climatic Change* 70 (2005), 363–430.
- CAMPBELL, Bruce M.S. 2009. “Four famines and a pestilence: harvest, price, and wage variations in England, 13th to 19th centuries.” I Britt Liljewall et al. (red.), *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*, 23–56. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- CONNELL, Brian, Amy Gray JONES, Rebekka REDFERN & Don WALKER. 2012. *A bioarchaeological study of medieval burials on the site of St Mary Spital: Excavations at Spitalfields Market, London E1, 1991–2007*. MOLA Monograph 60. London: Museum of London Archaeology.
- DYBDAHL, Audun. 1979. *Stjørdalen gjennom bølgedalen. Bosetningsmessige og økonomiske forhold i Stjørdalsbygdene ca. 1200-1660*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 2010. “Klima og demografiske kriser i Norge i middelalder og tidlig nytid”. *Historisk Tidsskrift* 89 (2010), 183–222.
- . 2013. “Klimatiske sjokk, uår, sykdom og demografiske kriser i Trøndelag på 1600- og 1700-tallet”. Antatt til publisering i *Historisk tidsskrift*.
- GEELMUYDEN, Hans. 1883. “Om stedet for Kongespeilets Forfattelse”. *Arkiv for nordisk filologi* 1 (1883), 205–209.
- GUNNARSON, Björn E., Hans W. Linderholm & Anders MOBERG. 2011. “Improving a tree-ring reconstruction from west-central Scandinavia: 900 years of warm-season temperatures”. *Clim Dyn* 36 (2011), 97–108.
- HAGLAND, Jan Ragnar & Jørn SANDNES, Jørn (overs.). 1994. *Frostatingslova*. Oslo: Samlaget.
- HASUND, Sigvald. 1944. “Den store mannedauden”. I *Or Noregs bondesoge. Glytt og granskningar* II, 82–161. Oslo: Noregs boklag. [Først trykt i *Beretning om Norges Landbrukshøiskoles virksomhet 1918–1919*].
- HELLEVIK, Alf & Kr. AUDNE (overs.). 1943. *Kongsspegelen: (Konungs skuggsjá)*. Oslo: Samlaget.
- HOLM-OLSEN, Ludvig. 1952. *Håndskriftene av Konungs skuggsjá*. Bibliotheca Arnamagnæana 13. Hafnia: Ejnar Munksgaard.
- . 1974. “Middelalderens litteratur i Norge”. I Edv. BEYER (red.), *Norges litteraturhistorie*, bind I, 19–342. Oslo: J. W. Cappelens Forlag.
- HOLTSMARK, Anne. 1981. «Kongespeillitteratur”. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind 9, sp. 61–68.

- HÆGSTAD, Marius. 1935. *Vestnorske maalføre fyre 1350, II Tillegg: Nokre fleire skrifter paa indre sudvestlandsk maal*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse 1935, nr. 3. Oslo: Dybwad.
- LILJEWALL, Britt et al. (eds.). 2009. *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden. Festskrift til Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- L= *Magnus lagabøters landslov*. 1962. Oversatt av Absalon Taranger. Oslo: Universitetsforlaget.
- LUNDEN, Kåre. 2002. *Norges landbruks historie*, bind II: 1350–1814, *Frå svartedauden til 17. mai*. Oslo: Samlaget.
- MAGERØY, Hallvard (utg.). 1988. *Soga om birkebeinar og baglar*. Del II. Norrøne tekster 5. Oslo: Solum forlag og Kjeldeskriftfondet.
- MCCARROL, Danny et al. 2013. “A 1200-year multiproxy record of tree growth and summer temperature at the northern pine forest limit of Europe”. *The Holocene* 23 (2013), 471–484.
- MOSENG, Ole Georg. 2006. *Den flyktige pesten. Villkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalder og tidlig nytid*. Dr. avh. Universitetet i Oslo.
- SANDNES, Jørn. 1965. *Namdalens historie*. Namsos.
- . 1968. “Landskyldfallet og mannedauden”. *Historisk tidsskrift* 47 (1968), 93–103.
- . 1971. *Ødetid og gjenreisning. Trøndsk busetningshistorie ca. 1200–1660*. Oslo-Bergen Tromsø: Universitetsforlaget.
- SANDNES, Jørn & Helge SALVESEN. 1978. *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget..
- SCHØNING, Gerhard. 1761. “Kort beretning, om endeel uaar og misvæxt, særdeles i Trondhiems Stift i Norge”. *Det Trondhiemske Selskabs Skrifter*. Første Deel, Kjøbenhavn: 129–162.
- STOTHERS, Richard B. 2000. “Climatic and demographic consequences of the massive volcanic eruption of 1258”. *Climatic Change* 45 (2000), 361–374.
- STURLA TORDSSON. 1963. *Soga om Håkon Håkonsson*. Oversatt av Kr. Audne, Oslo: Samlaget.
- SULEBUST Jarle. 1997. *Frå vikingtid til 1650. Strilesoga: Nord- og Midhordland gjennom tidene*, bind 2. Bergen: Eide.
- TARANGER, Absalon. 1962. *Magnus Lagabøters landslov*. Oversatt av Absalon Taranger. Oslo: Universitetsforlaget.
- THUN, Terje. 2006. “Summer climate and conifer growth in mid-Norway. Chronologies from ancient construction timber compared with historical data”. *Norsk Geografisk Tidsskrift* 60 (2006), 303–311.

- AASEN, Ivar. 1873. *Norsk Ordbog med dansk forklaring*. Christiania: P. T. Mallings Boghandel.
- TARANGER, Absalon. 1962. *Magnus Lagabøters landslov*. Oversatt av Absalon Taranger. Oslo: Universitetsforlaget.
- THUN, Terje. 2006. "Summer climate and conifer growth in mid-Norway. Chronologies from ancient construction timber compared with historical data". *Norsk Geografisk Tidsskrift* 60 (2006), 303–311.
- AASEN, Ivar. 1873. *Norsk Ordbog med dansk forklaring*. Christiania: P. T. Mallings Boghandel.

Summary

The Norwegian scholar Gerhard Schøning wrote in 1761 an article about bad years and crop failure in Trøndelag (Norway). He also pointed out that bad years in early modern times quite often appeared in sequences of three years. The author of the King's Mirror was also well acquainted with bad years and wrote that it was especially bad if they came three years in a row. About the same time (1260) a law amendment was introduced that later became a part of the Frostathing Law. We are informed about the problems that arose from deserted farms when it came to passing on messages (by means of *budstikka*) and moving poor people from farm to farm. Information from the sagas and natural science research suggests severe climatic anomalies in the first half of the 1200s. For this reason, a great many farms had been abandoned long before the Black Death. Thus, the maximum settlement in medieval Norway can go as far back as the first half of the 1200s and that The Black Death was less devastating than previously thought.

Audun Dybdahl (f. 1944), dr. philos., professor i middelalderhistorie ved Institutt for historiske studier, NTNU, Trondheim. Dybdahl har en omfattende vitenskapelig produksjon som bl.a. omfatter et tyvetalls bøker med emner fra historie og etnologi. I de senere år har han arbeidet en del med helgenkult i Norge og ga i 2011 ut boken *Primstaven i lys av helgenkulten*. I sentrum for interessen nå står klimaets betydning for økonomi og demografi gjennom det siste millennium. En prisbelønnet artikkel om dette temaet ble publisert i *Historisk tidsskrift* 2010.
